

AMIR LJUBOVIĆ  
(Sarajevo)

## NEKE KARAKTERISTIKE PROZNOG STVARALAŠTVA NA ORIJENTALNIM JEZICIMA KOD NAS

Književna baština na orijentalnim jezicima kod nas, kao što je to slučaj i sa cjelokupnom orijentalno-islamskom književnošću, spada u one u kojima poezija, s aspekta savremene književne teorije i kritike, ima daleko veći značaj nego proza. To, dakako, ne znači da u periodu koji nas interesuje proza, posebno na arapskom i turskom jeziku, nije bila bogato zastupljena. To i sami kvantitativni pokazatelji, kako oni iz literature tako i oni do kojih smo došli na osnovu vlastitih istraživanja, jasno govore. Međutim, odmah na početku treba reći da cjelokupni prozni inventar naše baštine (kao i onaj iz kasnog klasičnog i postklasičnog perioda cjelokupne osmanske književnosti čiji je ona u isto vrijeme i dio) sadrži malo umjetničke proze. Nju u daleko većoj mjeri čini didaktička, naučna i stručna literatura, najčešće udžbeničkog karaktera, mada su i ova djela, posebno njihovi uvodni dijelovi, ponekad pisana s jasnim umjetničkim pretenzijama. Na takve pretenzije ukazuje i često pribjegavanje rimovanoj prozi koja je uz ovo imala i svoju mnemotehničku funkciju.

Najčešće se podjela ovog stvaralaštva, iako je nastalo u okviru jednog kulturnog i civilizacijskog kruga, vrši prema jezicima: turskom, arapskom i perzijskom, što se na prvi pogled čini čisto formalnom. Ipak treba reći da i ovakva podjela ima svoje opravdanje budući da je turski jezik bio, prije svega, jezik administracije, a u književnosti je došao do izražaja u poeziji i u nekim književnim vrstama koje nisu bile strogo vezane uz stariju tradiciju kao što su hronike, putopisi i slično. Perzijski jezik je bio jezik književnosti, mahom poezije, "visokog stila", a arapski je igrao sličnu ulogu koju je u srednjovjekovnoj Evropi imao latinski, pa su na njemu, uz djela iz lijepo književnosti, u pravilu pisana gotovo sva djela iz tradicionalnih naučnih oblasti i vjerskih disciplina. Otuda proizilaze i one najbitnije karakteristike zajedničke za stvaralaštvo na svakom od pojedinih jezika. Kako u proznom stvaralaštvu dominira arapski jezik, za ovu priliku treba podvući slijedeće:

- da se stvaralaštvo na arapskom jeziku kod nas (po pojedinim oblastima), direktno ili indirektno, oslanja na rezultate i domete klasične arapske ili arapsko-islamske nauke, kulture i tradicije u, ponekad, izmijenjenoj, adaptiranoj ili dograđenoj formi,
- da je ovo stvaralaštvo najčešće bilo u funkciji obrazovnog sistema, te se u njemu odražava program, razvoj i klasno-ideološka usmjerenost

osmanskog obrazovanja i društva uopšte,

- da su, između ostalog, i iz tog razloga ova djela po formi, u prvom redu, udžbenici, kompendijumi i različite preradbe, a zatim komentari poznatijih djela ili glose, te, rjeđe, originalna i samostalna djela i, na kraju,
- najveći broj ovih djela pisao je sloj učenjaka, u pravilu obrazovanih na visokim školama u Carstvu, koji su najčešće bili nastavnici na školama različitog stepena ili obavljali neku od funkcija u pravnom sistemu.<sup>1</sup>

S obzirom na ovakav preovladavajući karakter ove vrste stvaralaštva kojeg je jedino moguće klasifikovati prema oblastima ili granama (*fann*, pl. *funūn*)<sup>2</sup>, potrebno se, a u cilju objašnjenja nastanka pojedinih djela, njihovih izvora i sadržaja, kao i odnosa među njima, zadržati na pitanju odnosa prema znanosti i njenoj klasifikaciji, te na osnovnim podacima o sistemu obrazovanja. Klasifikacija nauka odražava ne samo odnos njenog autora prema cjelini ljudskog znanja i dijelovima te cjeline i njegov pokušaj ka idealnoj klasifikaciji, nego se u njima često odražava i opštevladajući pogled na nauke koji je bio uslovljen društvenim realitetom. Stoga će nam one, kao i osnovne naznake o sistemu obrazovanja, pomoći da sagledamo opšte raspoloženje u Carstvu prema stvaralaštvu i tadašnje potrebe duha, odnosno pomoći nam da odgovorimo na pitanje koje su discipline u takvom teokratskom društveno-političkom sistemu kakvo je bilo u Osmanskom Carstvu bile stimulisane, a koje ne, te da li je i koliko samo stvaralaštvo u svom predmetu i sadržaju bilo objektivno limitirano?

Teško je na ovom mjestu i za ovu priliku izložiti i analizirati sve one pokušaje i uspjele klasifikacije koje se mogu sresti u arapsko-islamskom svijetu do sredine XVI vijeka kada se javljaju i prvi naši autori, pa čak i onih dvadesetak najznačajnijih koje je predstavio G.C. Anawati u *Introduction à la théologie musulmane*.<sup>3</sup> Za podjele su se uzimali veoma različiti kriterijumi kao što su: domaće - strane (nauke); teorijske - praktičke; religijske - nereligijske; tradicionalne - racionalne; hvalevrijedne - štetne i dr. Mi ćemo se ovdje zadržati samo na onim klasifikacijama koje su ostavile najdublji trag i bile prisutne u različitim izvodima sve do vremena kada se javljaju i naši autori.

Prve značajnije i sveobuhvatnije klasifikacije nauka kod Arapa potiču od al-Fārābīja (873-950).<sup>4</sup> On je u više svojih tekstova i različitim povodom

1 O karakteristikama ovog stvaralaštva u razvojnom, sadržajnom i klasno-ideološkom smislu vidjeti u radu: Neđim Filipović, "Uticaj islama na bosanskohercegovačko tlo", *Radio Sarajevo - treći program*, 1975, VII, br. 19, 525-546 (posebno str. 531-535).

2 Ovaj termin označava, takođe, i žanrove, *fann al-adab*.

3 Vidjeti takođe: G.C. Anawati, "Classification des sciences et structures des Sumae chez les auteurs musulmans", *Revue des études islamiques*, (Paris) 1976, 61-70.

4 Abū Našr ibn Muḥammad al-Fārābī. Osnovne bibliografske podatke vidjeti u Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* (dalje: *GAL*), G I, 232-236 (210-213) i S I, 375-377.

Šire o njegovim klasifikacijama vidjeti: M.M. Hajrullaev, *Mirovozzrenie Farabi i ego značenie v istorii fiozofii*, Taškent, 1967, posebno poglavlje "O predmete i klassifikaciji nauk", 215-239.

izlagao - ponekad samo u osnovnim crtama - svoj pogled o ovom pitanju. Za nas je posebno interesantna sistematizacija koju je izložio u djelu *Iḥṣā' al-ʿulūm* (Rasprava o naukama)<sup>5</sup> gdje nauke razvrstava u pet osnovnih skupina:

1. nauka o jeziku (sa sedam disciplina: gramatika, sintaksa, pravopis, poetika i dr.),
2. logika,
3. matematika (sa sedam disciplina: aritmetika, geometrija, optika, nauka o zvijezdama, nauka o muzici, nauka o težini i mehanika),
4. prirodne nauke ili fizika (sa osam disciplina) i božanska nauka ili metafizika (sa tri discipline) i
5. nauka o upravljanju gradom (politika), jurisprudencija i spekulativna teologija (kalām).

U drugom svom djelu, *Kitāb at-tanbīh ʿalā sabīl as-saʿāda* (Knjiga savjeta na putu sreće)<sup>6</sup>, al-Fārābī posebnu pažnju posvećuje sistematizaciji filozofije koju dijeli na teorijsku, u koju razvrstava matematiku, fiziku i metafiziku i na praktičku, koja obuhvata etiku i politiku.

U Ibn Sīnāovom (Avicenna, 980-1073)<sup>7</sup> traktatu pod naslovom *Risāla fī taḥṣīm al-ʿulūm al-ʿaqliyya* (Traktat o podjeli racionalnih nauka)<sup>8</sup> nalazi se, osim elaboracije prethodnih klasifikacija (Aristotelove, al-Kindījeve i al-Fārābījeve), veoma interesantna klasifikacija "racionalnih znanosti" (intelektualnih), dakle bez religijskih disciplina,<sup>9</sup> u kojoj on dijeli *ḥikma* (pojam koji znači mudrost, znanje, ali i filozofija) prema klasičnoj podjeli na teorijsku ili spekulativnu, kojoj je cilj istina, i praktičku, kojoj je cilj dobro.

U teorijsku on svrstava fiziku, matematiku i, kao treću disciplinu, metafiziku i nauku o božanstvu, a praktičku dijeli prema tome da li se obraća samom čovjeku, njegovom načinu i njegovom ponašanju kada je u pitanju moral, ili se obraća njegovoj obitelji kada se radi o obiteljskom moralu, ili se bavi položajem čovjeka u društvu i uređenjem države, kada je u pitanju politika. Jasno je da je ovdje za osnovno polazište uzeta Aristotelova podjela filozofije iz njegove *Metafizike* u kojoj jedino nedostaje poetička filozofija (poietiké). Na ovom osnovu Ibn Sīnā izvodi izvanrednu arhitektoniku siste-

5 *Iḥṣā' al-ʿulūm*, al-Qāhira, 1367 (1948).

6 Ḥaydarābād, 1345 (1926-1927).

Slična klasifikacija je data i u tekstu pod naslovom: *Risāla fī taḥṣīm as-saʿāda*, Ḥaydarābād, 1345 (1926-1927).

7 Abū ʿAlī Ḥusayn ibn ʿAbdallāh Ibn Sīnā - Avicenna. Osnovne biobibliografske podatke vidjeti u: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 589-599 (452-458) i S I, 812-828.

8 Traktat je objavljen u sklopu *Tisʿ rasāʾil fī al-ḥikma wa aṭ-ṭabīʿiyyāt*, al-Qāhira, 1326 (1908), 104-118.

9 U literaturi prevladava mišljenje da Ibn Sīnā ne obrađuje religijske discipline stoga što je njegov pristup teologiji određen problemima, a ne područjima (vidjeti, npr., N. Smailagić, *Klasična kultura islama*, Zagreb, 1973, 113). Međutim, činjenica je da je već u to vrijeme termin *al-ʿulūm al-ʿaqliyya* (racionalne znanosti) stajao u opreci naspram *al-ʿulūm an-naqliyya* (tradicionalne znanosti) koje su obuhvatale religijske discipline.

ma uspostavljajući odnose glavnih i njima subalternih nauka (45). Tako, na primjer, uz fiziku čija je oblast definisana kao nauka o promjenljivoj tijelu (*corpus mobile*) razvrstava osam osnovnih disciplina koje, opet, imaju svoje poddiscipline (u fiziku su, po definiciji, uključene i nauke kao što su: botanika, zoologija, medicina, psihologija, pa zatim mineralogija, astrologija i dr.), uz matematiku četiri discipline: aritmetika, geometrija, astronomija i muzika, a uz njih, na primjer uz geometriju, sedam poddisciplina (topografija, mehanika, optika, hidraulika i dr.) i tako dalje. Treba skrenuti pažnju da Ibn Sīnā u ovu podjelu ne uvrštava logiku, jednu od disciplina koja će u narednom periodu imati posebnu ulogu i značaj, nego za nju izričito kaže da je ona nauka koja je pretpostavka i za istinu i za dobro, tj. i za teorijsku i za praktičku filozofiju, mada će u nekim svojim drugim tekstovima, cijeneći da je upravo prvima osnovni cilj istina, dopustiti mogućnost da logika čini dio teorijske filozofije.<sup>10</sup>

Ovu Avicenninu klasifikaciju, nastalu u tzv. "zlatno doba" arapske nauke i kulture, možemo sresti i kasnije, u različitim izvodima i sa manjim izmjenama, a najčešće tako prilagođenu da se naspram njegovih racionalnih znanosti (*al-<sup>°</sup>ulūm al-<sup>°</sup>aqliyya*) postavlja niz tradicionalnih znanosti (*al-<sup>°</sup>ulūm an-naqliyya*) koje su činili: jurisprudencija, spekulativna teologija, gramatika, umijeće pisarstva, poetika i prozodija i istorija. Ovakva klasifikacija je često podvođena pod osnovnu podjelu na religijske i nereligijske discipline, s tim što su kod različitih autora poetika i istorija imale različit tretman.

Od starijih klasifikacija spomenimo još Ibn Haldūnovu (1332-1406)<sup>11</sup> u kojoj se za osnovno polazište uzima gore navedena podjela na intelektualne i tradicionalne nauke. U intelektualne ili filozofske on razvrstava: logiku, fiziku ili nauku o prirodi (medicinu i agrikulturu), metafiziku i nauku o mjerama (aritmetiku, algebru, geometriju s njenim disciplinama, muziku i astronomiju), a u tradicionalne (prenesene): Kur'an i njegovu interpretaciju, korpus tradicije (*ḥadīth*), jurisprudenciju i vjerezakon (*šarḥ*), teologiju, sufizam i jezičke nauke (gramatiku, leksikografiju i literaturu).<sup>12</sup>

Uz navedene klasifikacije, s obzirom na period koji je predmet naše posebne pažnje, za nas je interesantno gledanje osmanskog enciklopediste Tašköprü-zadea (1495-1553),<sup>13</sup> budući da daje sistematizaciju nauka u Osmanskom Carstvu s početka XVI vijeka. Značajno je i to što on uz ovu klasifikaciju daje veoma realnu sliku stanja nauka, pa se ona javlja ne kao njegov vlastiti pogled u smislu idealne klasifikacije (klasifikaciju nauka sma-

10 Vidjeti: Ibrahim Madkour, *L' Organon d'Aristote dans le monde arabe*, Paris, 1969 (Seconde édition), 50.

11 Walī ad-dīn <sup>°</sup>Abd ar-raḥmān b. Muḥammad b. Muḥammad b. Abī Bakr Muḥammad b. al-Ḥasan - Ibn Haldūn. Bibliografija radova o Ibn Haldūnu i njegovim djelima je izuzetno bogata. Ovdje skrećemo pažnju na tekst biobibliografskog karaktera W.J. Fischela objavljen na kraju III toma F. Rosenthalovog prevoda: Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, New York, 1958.

12 Vidjeti: S.H. Nasr, *Sciences et savoir en Islam*, Paris, 1979, 62-63, te Ibn Haldūn, *Muqaddima*, Sarajevo, 1982, izbor tekstova, prevod i pogovor Hasan Sušić, 112-113 i 115-117.

13 Vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G II, 425-426 (559-562) i S II, 633-634.

tra naukom za sebe),<sup>14</sup> nego kao objektivno stanje stvari i preovlađujući pogled.

Sušтина ove izuzetno opširne klasifikacije može se svesti na slijedeću podjelu:

1. kaligrafske nauke koje sačinjavaju: vrste pisma, pravopis, stilovi pisanja i sl.,
2. jezičke nauke u koje se razvrstava tridesetak disciplina među koje spadaju: nauka o jeziku (uopšte), fonetika, leksikografija, etimologija, gramatika, sintaksa, retorika, prozodija, poezija, stilistika, književne nauke, istorija i dr.,
3. racionalne nauke u koje, u prvom redu, spadaju: logika, pedagogija, disputacija i dijalektika,
4. duhovne nauke koje obuhvataju daleko najveći broj disciplina koje se mogu razvrstati u četiri podgrupe: a) teorijsko-racionalne nauke (metafizika, prirodne nauke, zatim geometrija, matematika i muzika sa svojim disciplinama); b) praktičko-racionalne (etika i političke nauke); c) teorijsko-vjerske (izučavanje i egzegeza Kur'ana i korpusa tradicije, spekulativna teologija, jurisprudencija i sl.) i, na kraju, d) praktičko-religijske nauke sa enormno velikim brojem disciplina (preko stotinu).

Iz ove klasifikacije, a posebno iz samog teksta djela *Mawḍūʿāt al-ʿulūm* (Predmeti nauka), uočljivi su tragovi prethodnih klasifikacija, ali i to da je do toga doba u Carstvu došlo do bitnih promjena u pogledu vrednovanja i značaja koji je pridavan pojedinim oblastima. Težište je očigledno usmjereno u dva pravca. S jedne strane ka teološkim disciplinama (uključujući i pravne čiji je osnov vjerovodakon) i, s druge, jezičkim, dok su druge nauke, posebno prirodne, postepeno gubile na značaju.

Drugo područje za koje smo rekli da je takođe bitno za razumijevanje izvora i sadržaja proznog stvaralaštva na orijentalnim jezicima ovog perioda je obrazovanje. Sigurno je da je školstvo i obrazovanje jedno od složenijih pitanja u istoriji Osmanskog Carstva uopšte, jer je riječ o jednom izuzetno širokom prostoru i dugom vremenskom razdoblju. Ovome uveliko doprinosi i to što sam sistem, čak i u jednom određenom vremenskom periodu i na određenom području, nije bio konzistentan u pogledu programa obrazovanja na pojedinim stepenima, nego su se oni međusobno preplitali. U zadužbinskim poveljama kojim su se osnivale škole kao vakufi bili su određeni, između ostalog, visina dnevne plate za predavača što je direktno uticalo na rang škole, predmeti koji će se izučavati, pa čak i udžbenik po kojem će se predavati. Razumljivo da to nije ovisilo samo od volje legatora. Te odredbe su se kretale u okvirima ustaljene tradicije, potreba samog Carstva (država se posebno aktivno angažovala kod formiranja gradskih naselja što je podrazu-

14 Aḥmad Tašköprüzade, *Mawḍūʿāt al-ʿulūm* (prevod na turski Kamāl ad-dīn Muḥammad), (Istanbul) 1313 (1895-96), t. I-II. Podjelu nauka Tašköprüzade smatra zasebnom naukom i posvećuje joj zasebno poglavlje (t. I, 348).

mijevalo i formiranje škole)<sup>15</sup>, te moći i društvenog položaja samog osnivača. Teško da je neki lokalni feudalac, bez obzira na njegovu želju i finansijsku moć, mogao obezbijediti visok ili najviši rang svojoj školi ukoliko njegov društveni položaj u Carstvu nije bio takav, ali je legator mogao da naznači kao obavezu da se u njegovoj školi predaje neki od predmeta koji se predavao na školama daleko višeg ranga i po udžbeniku za te škole. Realizacija ove odredbe je, istina, ovisila i od sposobnosti nastavnika. No i pored ovih objektivnih poteškoća da se obrazovni sistem predstavi kratko i kao jedinstven, za potrebe ovog rada, a na osnovu literature,<sup>16</sup> ukazaćemo na neke njegove opšte karakteristike s aspekta koji nas interesuje, a prije svega iz, uslovno da kažemo, srednjeg i višeg obrazovanja.

Termine srednje i više obrazovanje upotrebljavamo, dakle, sasvim uslovno, a pod njima podrazumijevamo školovanje koje se odvijalo u takozvanim (1) *haridž medresama* (hāriğ = spoljni) koje su bile stepenovane na (a) viši i (b) niži rang i (2) *dahil medresama* (dāhil = unutrašnji) koje su rangirane na (a) početni stepen (ibtidā'i), (b) pripremni ili dopunski (tetimme) i, na kraju, (c) najviši stupanj, "Sahn-i seman" (osam najviših medresa). Ovome takođe treba dodati i tri tipa stručnih škola koje bi se mogle razvrstati u viši stepen, a to su: škola za izučavanje korpusa tradicije (dār al-ḥadīṭ), za izučavanje čitanja Kur'ana (dār al-qurrā') i medicinska škola (dār at-tibb).

U haridž medresama su se, u pravilu, držali kursevi iz osnova arapske gramatike i sintakse, logike, skolastičke teologije, astronomije, geometrije i retorike. Škole su se među sobom razlikovale, a time su bile i rangirane, po visini dnevne plate predavača (20 i 30 akči u provincijama, a 40 i 50 u većim centrima), te po glavnom udžbeniku po kojem su se držala predavanja. Od udžbenika su dominirali teološko djelo *Tagrīd* Našir ad-dīna at-Ṭūsija<sup>17</sup> i komentar ovog djela od al-Ġurğānija<sup>18</sup> na nižem rangu, a djelo *al-Mawāqif* °Aḍud ad-dīna al-Ġijja<sup>19</sup> iz skolastičke teologije, te komentar ovog djela čiji je autor takođe al-Ġurğānija<sup>20</sup> na višem stepenu. Na najvišim školama ovog ranga, gdje su se držali i kursevi iz prava, predavalo se po sažetom djelu

15 Opširnije vidjeti: Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXV/1975, Sarajevo, 1976, 133-169.

16 Ovdje, prije svega, skrećemo pažnju na dva djela Ismail Hakki Uzunçarşılıja: *Osmanli devletinin ilmîye teşkilatı*, Ankara, 1965 i *Osmanli tarihi*, t. I-IV, Ankara, 1951-1956, zatim na djelo Halila Inaldžika *Osmansko Carstvo - klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974 (posebno str. 235-263), te na saopštenja sa Međunarodnog kolokvijuma održanog 25-28. oktobra 1976. u La Napoule (Francuska) pod naslovom "L'enseignement en Islam et en Occident au moyen âge" koja su objavljena u časopisu *Revue des études islamiques* (Paris), 1976, XLIV.

17 Abū Ġa'far Našir ad-dīn at-Ṭūsī (1201-1274), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 670-676 (508-512) i S I, 924-933.

18 al-Ġurğānī as-Sayyid aš-Šarīf (1340-1413), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G II 280-281 (216-217) i S II 305-306.

19 °Aḍud ad-dīn °Abd ar-Rahmān b. A. al-Ġijī (umro 1355), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G II, 208-209 (267-271) i S II, 287-293.

20 Vidjeti bilješku br. 18.

*Hidāya* čiji je autor al-Marġinānī.<sup>21</sup> Od ostalih udžbenika treba spomenuti djelo iz logike pod naslovom *Isāgūġī* čiji je autor al-Abharī,<sup>22</sup> te komentare ovog djela al-Fanārīja<sup>23</sup> i al-Kātīja<sup>24</sup>; Ibn Hāġibova<sup>25</sup> djela iz arapske gramatike i sintakse *al-Šāfiya* i *al-Kāfiya*, zatim djelo iz retorike pod naslovom *Miftāh al-<sup>c</sup>ulūm as-Sakākīja*<sup>26</sup> i komentar djela iz disputacije *Risāla fī ādāb al-baĥt* Mas<sup>c</sup>ūda ar-Rūmīja.<sup>27</sup> Na ova djela posebno ukazujemo i stoga što je uz njih, direktno ili indirektno, vezan, kao što ćemo to kasnije vidjeti, značajan dio ukupnog proznog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas.

Na višem stepenu obrazovanja, u dahil medresama, težište izučavanja se pomjera ka teološkim i pravnim naukama, mada se na ponekim od njih zadržava logika i retorika sa njenim disciplinama. Ovdje dominiraju egzegeza Kur'ana, najčešće po Zamahšerījevom<sup>28</sup> komentaru, izučavanje korpusa tradicije, skolastička teologija, te grupa pravnih disciplina. Što se tiče udžbenika, treba reći da su to najčešće bili, kako se ide od nižeg ka višem rangu medrese, opširniji i cjenjeniji komentari istog djela koje se javlja kao udžbenik na nižem stepenu. Takav je slučaj i sa spominjanim djelima *Tagrīd*, *al-Mawāqif*, *Miftāh al-<sup>c</sup>ulūm* i dr. Dakako, i od ovog su postojala odstupanja. Tako se, na primjer, za logiku, na višem stepenu, tamo gdje se ona predavala, nije koristio spominjani kratki traktat *Isāgūġī* nego opširnije djelo pod naslovom *ar-Risāla aš-šamsiyya* al-Qazwīnīja<sup>29</sup> i komentari uz njega ili, pak, djelo pod naslovom *Tahdīb al-manṭiq wa al-katām* at-Taftazānīja<sup>30</sup> u kojem se obrađuje i logika i apologetika. Treba takođe napomenuti da su pojedini nastavnici za potrebe svojih učenika i sami pisali komentare, superkomentare i glose (u velikoj većini slučajeva na gore spominjana djela ili na njihove pojedine dijelove), te posebne udžbenike koji su najčešće bili kompilacije. U načinu poučavanja uočljive su dvije glavne metode: učenje napamet određene

21 <sup>c</sup>Alī b. Abī Bakr b. <sup>c</sup>Abd al-Ġaḥl al-Farġanī al-Marġinānī (umro 1196), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 376 i S I, 644.

22 Aḥr ad-dīn Mufaḍḍal b. <sup>c</sup>Umar al-Abharī (1200-1264), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 608-611 (464-465) i S I, 839-844.

23 Šams ad-dīn ibn Ḥamza al-Fanārī (1350-1431), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I 303-304 (233-234), S I, 647 i S II, 328-329.

24 Ḥusām ad-dīn Ḥasan al-Kāfī (umro 1359), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 609 (464) i S I 841.

25 Ġamāl ad-dīn Abū <sup>c</sup>Amr <sup>c</sup>Uḡmān b. <sup>c</sup>U. b. Abī Bakr al-Hāġib (umro 1248), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I 303 i S I 531.

26 Sirāġ ad-dīn as-Sakākī (1160-1229), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I 294-296 (352-356) i S I 515-519.

27 Kamāl ad-dīn Mas<sup>c</sup>ūd b. Ḥusayn ar-Rūmī (umro 1499), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I 615 (468) i S I 849.

28 Abū al-Qāsim Maḥmūd b. <sup>c</sup>Umar az-Zamahšarī (umro 1143/44), a djelo je poznato pod naslovom *al-Kaššāf*. Vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I 290.

29 Naġm ad-dīn <sup>c</sup>Alī b. <sup>c</sup>Umar al-Qazwīnī al-Kātībī (umro 1293. ili 1295. godine), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 466 i S I, 845.

30 Sa<sup>c</sup>d ad-dīn Mas<sup>c</sup>ūd b. <sup>c</sup>Umar at-Taftazānī (1322-1390), vidjeti: C. Brockelmann, *GAL*, G II, 278-280 (215-216), S I, 514-516), 531, 683 i S II, 301-304.

nog gradiva (talqīn), a potom vođenje o njemu rasprave (munāzara). Stoga u većini ovih djela nailazimo na rimovanu prozu, a u različitim podjelama, sistematizacijama i slično, na pribjegavanje određenim simetrijama i paralelama što je bilo u funkciji mnemotehničkih pomagala.

I iz ovih osnovnih podataka o obrazovnom sistemu uočljive su iste one karakteristike u pogledu odnosa prema naukama koje smo naprijed naveli. I u obrazovanju se težište, posebno je to uočljivo kada se posmatra od nižeg ka višem stepenu obrazovanja, te u hronološkom slijedu od perioda kada je Carstvo bilo na vrhuncu svoje moći i dostignuća u oblasti nauke i kulture do sredine XIX vijeka i pokušaja reformi, usmjerava ka vjerskim i pravnim disciplinama s jedne strane i jezičkim s druge. Ovakvo stanje je sasvim uporedivo sa stanjem u srednjovjekovnoj Evropi. Osim nauke o vjeri, stimulisanje su one discipline koje su mogle biti u njenoj funkciji, pa i logika i dislektika (disputacija) postaju *ancilla theologiae*, njihovi rezultati, misaono izvođenje i dokazni postupak su u službi spekulativne teologije, a rezultati nauke o jeziku u službi razumijevanja "jedine i vječne istine" i vještini tumačenja, prije svega egzegeze Kur'ana i korpusa tradicije, a zatim tumačenja uopšte. Što se tiče matematike (aritmetike, algebre, geometrije) i astronomije koje susrećemo na početnom stepenu obrazovanja, kada se pažljivije pogledaju priručnici koji su korišteni, onda možemo reći da u njima gotovo da ne možemo sresti ništa više do elementarnih znanja.

Kretanje u ovom pravcu je potpomagala i nastojala održati snažna grupa fanatične uleme, čije se djelovanje osjeća već u prvim decenijama XVI vijeka, svojim nevjerovatnim otporom prema svim tzv. "novotarijama" (ili "bezbožnim novotarijama"), prema svim intelektualnim naukama, pa čak i prema spekulativnoj teologiji. Ovakvo stanje stvari dovelo je do, kako to kaže H. Inaldžik u svom djelu *Osmansko Carstvo*,<sup>31</sup> trijumfa fanatizma čija je javna promocija bila rušenje opservatorije u Galati 1580. godine po preporuci tadašnjeg šejhulislama, čime je na vrlo simboličan način predstavljen i stvarni raskid sa svim "zloslutnim zanimanjima" i uspostavljen zvanični odnos pravnika i teologa (uleme na čelu sa šejhulislamom) prema stranim, neregularnim, štetnim itd., disciplinama (s druge strane su: domaće, religijske, hvalevrijedne itd.). Oštro se insistiralo na "čišćenju", od nekih uobičajenih svakodnevnih postupaka, do zahtjeva da se iz medresa izbace matematika, geometrija, astronomija i druge "intelektualne nauke".

Taj talas fanatizma, na čijem je čelu u vrhuncu njegove moći stajao neobično uticajni Mehmed iz Birgija (Birgivi ili Birgili, 1522-1573)<sup>32</sup> i pored otpora i otvorenih sukoba na koje je nailazio još od njegovog početka od strane osmanskih učenjaka kao što su Tašköprüzade (1495-1561), Katib Çelebi (1608-1657), zatim šejhulislam Abū Su'ūd (1490-1574), veliki vezir Mehmed Čuprilić (umro 1661) i drugi, ostavio je neizbrisiv trag i teške posljedice po duhovno stvaralaštvo kasnijeg perioda. Vrijednosti i dostignuća nauke,

31 Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo...*, vidjeti posebno poglavlje XVIII "Trijumf fanatizma", 254-263.

32 Isto, 260-261.



filozofije i kulture uopšte iz tzv. "zlatnog arapskog perioda", a posebno ona znanja i tekovine stranih kultura koje su se usvajale ili su već bile usvojene kao što su one iz geografije, vojne tehnologije, medicine, farmakologije i druga praktična znanja, uticaji italijanske renesanse i drugo, potiskuju se na marginu ili jednostavno zabranjuju.<sup>33</sup> To je značilo početak zatvaranja u jedan misaoni sistem u kojem dominiraju kruti kalupi teološko-školske mudrosti, pa se svo duhovno stvaralaštvo, kao i čitav društveni život, morao neposredno ili posredno vezivati za religiozni sadržaj i biti pod njegovom kontrolom. Stoga je čovjek, a posebno učenjak, stvaralac, pritiješnjen ovakvim imperativom sredine, bio više okrenut ka sakupljanju, interpretaciji definisanih otkrića, nastojanjima na sistematizaciji ili klasifikaciji negoli ka istraživanjima novog i nepoznatog. Otuda i prava poplava komentara, superkomentara i glosa koje su zadovoljavale upravo takve potrebe duha, a s druge strane, takva su djela i na prvi pogled i po formi obećavala da se ostaje "unutar". U takvoj situaciji teško je i očekivati potpuno originalna i samostalna djela. Stoga ono malo takvih koja susrećemo u našoj baštini, kao i ona u kojima pojedini autori uspijevaju naći put da iznesu i svoj vlastiti stav, da se upuste u kritiku autoriteta i s njima polemiziraju, da ne prihvate neku opštu saglasnost po određenom pitanju ili, pak, nešto liberalnije govore o dogmama, treba posebno cijeniti.

Što se tiče onog dijela proznog stvaralaštva koje nije bilo strogo u funkciji obrazovanja ili širenja nauke, možemo reći da se ono najčešće javlja, kao što ćemo kasnije vidjeti, u tradicionalnim književnim vrstama memoarskog karaktera, u širem smislu te riječi. To su, prije svega, hronike, istorije i epitafi (za sve njih se upotrebljava izvorna riječ *tārīh*), zatim biografije, hagiografije, autobiografije i putopisi. U ovu grupu spadaju i tzv. političke rasprave (sa manje ili više filozofskog ili sociološkog karaktera) koje imaju, takođe, izuzetno dugu tradiciju. Najprije su takva djela (kao što se moglo vidjeti iz klasifikacija nauka i filozofije) bila dio filozofije i u njoj utemeljena, da bi u Osmanskom Carstvu (usljed "raspada" filozofije kao takve) činila zaseban žanr "siyasetname".

Opšta karakteristika cijelog ovog dijela stvaralaštva je ta što je ono, daleko više nego prethodno u kojem smo govorili, bilo okrenuto neposrednoj okolini i životu sredine u kojoj je nastao. U tim djelima se mogu naći elementi na osnovu kojih se može reći da su, koliko-toliko, bila okrenuta aktuelnim društveno-ekonomskim i intelektualno-moralnim problemima, pa time bila u vezi s realnim društvenim i političkim životom. Jedna od karakteristika koju takođe treba na početku istaći je i ta da se jezik (najčešće je riječ o turskom) bitno razlikuje od jezika u stvaralaštvu o kojem smo naprijed govorili (a posebno od poezije), da se u njemu mogu naći sintaksički, leksički i semantički elementi koji nisu svojstveni turskom jeziku, pa, nerijetko, i vrlo očigledne nepravilnosti.

Sadržaji o kojima smo govorili posredovani su različitim formama (kasnije će se vidjeti koliko su forme i sadržaji korelativni) koje se mogu raz-

---

33 Isto, 256-258.

vrstati u sedam tipova: kratki sastavi, samostalna djela, komentari, superkomentari, glose, superglose, adaptacije i skraćene verzije i djela sakupljačkog karaktera.

Kratke sastave najčešće čine traktati (risāla, pl.rasā'il), rasprave do pet stranica (zavisno od formata rukopisa) u kojima autor nastoji da dokaže ispravnost ili neispravnost određene tvrdnje ili, pak, da saopšti nove ideje ili vlastita razmišljanja o predmetu o kojem raspravlja. Kada je riječ o traktatima iz pojedinih naučnih oblasti (uglavnom je riječ o pravu i filologiji), onda treba reći da se u ovim raspravama, iako su veoma kratke, u pravilu u uvodu iznosi cilj rasprave, zatim slijedi razrada (argumentacija) i, na kraju, iznosi zaključak. Osim ove vrste kratkih sastava mogu se sresti poslanice (ta-kođe risāla), biografije i kratke priče.

Među djelima koja su pisana u formi samostalnih ili tzv. "osnovnih" (u odnosu na komentare, glose i sl.) djela, dominiraju udžbenici (kitāb), različiti priručnici, kompendijumi (muhtašar), duži traktati (risāla) i sl., zatim djela iz tradicionalnih književnih vrsta: političke rasprave (siyāsat-nāma), panegirici (madḥ ili madḥī), biografije i hagiografije, epistolarni zbornici (in-šā' ili munša'āt), hronike i istorije (tārīḥ) i putopisi (sayāḥat-nāma), te manji broj djela iz lijepe književnosti.

Djela pisana u formi komentara (šarḥ) su najzastupljeniji oblik. Treba reći da postoje veoma različiti načini komentaranja, pa tako i različite vrste komentara, od onih u kojima se samo poneke riječi komentarišu ili objašnjavaju (najčešće su to temeljni pojmovi i termini koji se pokušavaju objasniti sinonimijom ili time što se daje neki njima kontraran ili kontradiktoran pojam, ili na neki drugi način, ali veoma kratko) do veoma suptilnih i opširnih komentara. Da se uočiti nekoliko polaznih tačaka sa kojih, posebno oni obrazovaniji autori, pristupaju komentaranju. U pravilu komentaranje počinje sa aspekta jezika tako što se daje fonetsko, gramatičko i sintaksičko tumačenje, zatim etimološko i semantičko da bi se došlo do fiksiranja značenja, ili, kako to često sami komentatori kažu, do "željenog značenja" (maq-šūd). Zavisno od vrste djela koje se komentariše i autorovih sposobnosti može se sresti i istorijska, kulturna, društvena ili neka druga pozadina konkretnog stava. Važno je, takođe, spomenuti da se često na rezultatima tumačenja i interpretacije zasniva kritika koja potom slijedi, bilo da se vrši kritika komentaranog teksta ili nekog drugog djela iz iste oblasti. Tu se, zavisno od ocjene autora, nalaze i upute na tekstove i autore koji služe kao potkrepa vlastitim stavovima. Ovakva metodologija, sistematičnost i pedantnost čine da se u nekim tekstovima uz pojedine pojmove mogu sresti čitavi mali eseji ili studije pisane na više stranica.

Kod superkomentara je slična metodologija, a osnovna razlika je u tome što se komentariše komentar nekog teksta.

Kod glosa (ḥāšiya) i superglosa (ḥāšiya °alā ḥāšiya) autor prati neki tekst (osnovni, komentar ili glosu) koji se, u pravilu, daje in extenso, upisujući svoje bilješke ili tumačenja na marginama ili interlinearno. Mogu se

sresti i takvi tipovi glosa ili superglosa kod kojih se tekst daje in continuo (posebno kod prepisa), ali tada, najčešće, nedostaje komentarisani tekst, pa je glosu teško pratiti.

U posebne grupe razvrstali smo preradbe i skraćene verzije pojedinih djela, te djela sakupljačkog karaktera. U prvoj grupi je, uglavnom, riječ o udžbenicima adaptiranim za određeni uzrast ili za neku opštu upotrebu, a u drugoj o zbirkama propovijedi ili zbirkama iz korpusa tradicije (ḥadīḥ).

Kada se govori o cjelokupnom ovom stvaralaštvu, a posebno kada se imaju u vidu sadržaji i forme njegovog proznog dijela o kojem smo govorili, nužno se nameće pitanje originalnosti. Tačnije, da li i kakvo mjesto originalnost uopšte ima u onovremenom sistemu vrijednosti umjetničkih, filozofskih, naučnih i drugih kulturnih tvorevina? Mada se odgovor na ovo pitanje može dati samo nakon analize konkretnog književno-istorijskog materijala, za potrebe ovog rada treba istaći da se ne smije izgubiti iz vida da je riječ o tradiciji i vremenu koje je bilo daleko (isto kao što je slučaj sa evropskom književnošću do romantizma) od ideala originalnosti, barem onakvog kako ga definiše pozniji kulturni razvoj. Za jednog pisca daleko je više značilo sudjelovati u istom, koristiti se tradicionalnim temama i formama, sistematizirati i interpretirati - i to bolje nego drugi -, negoli dati nešto sasvim novo po sadržaju i izrazu, pa tako biti izvan zajedničkog.<sup>34</sup> Pri tome on obilato posuđuje, kompilira ili preraduje bez ikakvog straha od oponašanja, on od baštine uzima, ali joj i vraća.

Na kraju želimo u ovom sumarnom pregledu proznog stvaralaštva iznijeti i neke kvantitativne pokazatelje inventara naše baštine na orijentalnim jezicima, a koji će upotpuniti sliku onoga o čemu smo naprijed govorili.

U literaturi se, zavisno od ozbiljnosti istraživača i njegovog kritičkog odnosa prema izvorima i literaturi koja mu je bila dostupna, mogu sresti različiti podaci o broju autora i različitih sastava na orijentalnim jezicima. Za izradu ovog pregleda smo kao osnovne kriterije uzeli:

1. Neosporan istorijski identitet autora. Naime, u literaturi o književnosti na orijentalnim jezicima kod nas još uvijek postoji izvjestan broj "fantomskih ličnosti" nastalih povezivanjem podataka koji se odnose na dvije osobe u jednu, razdvajanjem podataka, najčešće nepreciznih, iz biografije jedne ličnosti od čega su nastajale dvije, ili uvrštavanjem u našu baštinu autora koji nisu imali nikakvu vezu s Bosnom i Hercegovinom, pa i šire. Ovome su objektivno doprinosili nedostatak pouzdanih izvora, te često neprecizno i nepotpuno navođenje imena (ponegdje se navodi samo ime, ili ime oca, nadimak, tzv. "mahlas" i sl., što s obzirom na izrazitu frekvenciju pojedinih od njih predstavlja dodatno otežanje).

2. Neosporan identitet djela i autorstva. I ovo pitanje je daleko složenije nego što se na prvi pogled čini. U ovoj vrsti književnosti se rijetko mogu sresti djela sa jasnim i fiksiranim naslovom (posebno treba imati u vi-

34 O idealu *adab*-a više vidjeti: A.Miguel, *L'Islam et civilisation*, Paris, 1968, 160, te S.Grozđanić, *Na horizontima arapske književnosti*, Sarajevo, 1975, posebno: "IV Ideologija", 73-86 i D.Bučan, *Poimanje arabizma*, Zagreb, 1980, 57.

du da je najveći broj tih djela sačuvan u formi rukopisa). Najčešće jedno djelo ima dva ili više naslova (naslov na zaštitnom listu, naslov koji se nalazi neposredno ispred teksta, naslovi u uvodnom dijelu i na završetku djela, na rezu listova ili na hrbatu i drugi), a ponekad su, posebno kada samo djelo nije imalo naslova, prepisivač ili vlasnik rukopisa izvlačili iz teksta naslov ili dodavali vlastiti.<sup>35</sup> Tako se u inventarskim knjigama, katalogima, leksikonima, enciklopedijama i drugim priručnicima mogu sresti različiti naslovi jednog djela, kao i to da se pojedinom autoru pripišu dva ili više djela, a riječ je o jednom. Poseban problem je pitanje autorstva. Naime, ako autor u uvodu ili pri samom kraju teksta nije jasno naveo svoje ime, dešavalo se da prepisivač navede pogrešno ime, ili čak da kasniji istraživač ili obrađivač rukopisa autorstvo pripiše prepisivaču djela, ukoliko ovaj svoj kolofon o prepisu nije jasno izdvojio (ovome uveliko doprinosi to što su prepisivači najčešće koristili sintagmu *katabahu...* koja doslovno znači *napisao ga je* (djelo), ali i *prepisao ga je*).

3. U pregledu smo uzeli u obzir samo one sastave koji predstavljaju cjelinu, one koji su do danas sačuvani u jednom ili više primjeraka i koje smo mogli konsultovati bilo direktnim uvidom ili posredstvom kataloga, te ona djela (manji broj) koja do danas nisu pronađena, ali o kojima postoje pouzdani izvori.

Na osnovu ovako postavljenih kriterijuma evidentirali smo 64 autora i 160 naslova, od kojih - interesantno je napomenuti - oko 50% čine djela samo sedmorice autora (Muhameda, sina Muse, Allameka, Hasana Pruščaka, Ali-dede Bošnjaka, Muhameda Nerkesija, Ahmeda Sudija, Mustafe Ejubovića - Šejh Juje i Ibrahima Opijača). Poznavaoocima ovog dijela stvaralaštva i literature o njemu biće odmah uočljivo da je broj autora i naslova znatno manji u odnosu na one podatke koji se mogu sresti u literaturi gdje se čak operiše s podatkom od oko 350 autora i oko 700 djela u cjelokupnom stvaralaštvu na orijentalnim jezicima, uključujući i poeziju. Međutim, treba reći da kada se uzme u obzir i daleko veći broj autora i djela nego što smo to mi učinili, te na osnovu naslova i drugih podataka koji se mogu naći (i sami posjedujemo znatan broj takvih podataka) pretpostavi njihova forma i osnovni sadržaj, i oni potkrepljuju zaključke do kojih smo došli, a pogotovo one koji se odnose na zastupljenost i omjere među pojedinim formama i oblastima stvaralaštva. Uvjereni smo da će ovo potvrditi i daljnja istraživanja baštine, posebno katalogizacija orijentalnih rukopisa u našim bibliotekama koja se posljednjih godina odvija intenzivno.

35 Opširnije o ovom problemu vidjeti u radu Muhameda Ždralovića "Naslovi u arabičkim rukopisima i njihova interpretacija u literaturi", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39, Sarajevo, 1990, 135-152.

DISCIPLINA		kratki sastavi	samostalna djela	komentari	superkomentari	glose	superglose	preradbe i skraćene verz.	radovi saku- pljačkog karak.	ukupno
teološko- pravne d.	teologija	2	1	10		5			6	58
	mistika	1	1	1				1		
	pravo	10	4	6		3		3	4	
jezičke discipline	gramatika i sintaksa		2	7		2	1	1		27
	retorika (stil. i poet.)			3			1	1		
	metrika			2						
	leksikografija		2	2						
	ostalo (filologija)	2		1						
logičke discipline	logika		1	7		4				23
	disputacija	1		5		1	3			
	nauka o pojmovima					1				
književnost	lijepa književnost	2	4							14
	komentari poezije			7						
	komentari proze			1						
političke rasprave		1	2					1		4
panegirici			2							2
biografije i hagiografije		1	4					1		6
epistolografija			2							2
hronike i istorije			10							10
putopisi			4							4
matematika			1	1						2
razno		3	4					1		8
UKUPNO		23	44	53		16	5	9	10	160

Mada ova tabela dosta govori sama za sebe, čini se da je ipak potrebno ukazati na neke bitne činjenice iz nje i potkrijepiti ono o čemu smo naprijed govorili.

Kada se tiče sadržaja proznog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas, onda treba podvući da u njemu dominiraju teološko-pravne discipline koje učestvuju sa oko 36 procenata, a zajedno s drugom oblašću, jezičkim disciplinama (oko 17%) koje su bile predmet posebnog interesovanja (o čemu smo naprijed govorili), čini preko 50% ukupnog inventara ove baštine. Značajno je i učešće logike kao opšte propedeutike (oko 15%), te tradicionalnih, srednjovjekovnih književnih rodova memoarskog karaktera (hronike, putopisi, biografije i sl.).

S druge strane, u oblicima stvaralaštva dominiraju različiti tipovi komentara (kratki komentari u kojim se komentarišu samo temeljni pojmovi, srednje dugi ili veoma opširni), glase i superglase (marginalne, interlinearne i kontekstualne), preradbe (skraćene verzije tuđih djela) i djela "sakupljačkog" karaktera (zbirke propovijedi, zbirke hadisa - korpusa tradicije i sl.) koji čine oko 58% inventara. Među djelima koja smo uslovno nazvali "samostalnim" (oko 26%) najčešće je riječ o djelima udžbeničkog ili priručničkog karaktera (udžbenici, kompendijumi, podsjetnici i sl.), te, što je razumljivo, o hronikama pojedinih događaja, istorijama, putopisima i biografijama. Kratke sastave (riječ je, uglavnom, o obliku "risāla") najvećim dijelom čine traktati do četiri stranice, i to o pojedinim teološko-pravnim pitanjima.

#### NEKE KARAKTERISTIKE PROZNOG STVARALAŠTVA NA ORIJENTALNIM JEZICIMA KOD NAS

### R e z i m e

U okviru širih istraživanja proznog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas pregledan je ukupan inventar ovog dijela naše kulturne baštine i za potrebe tih istraživanja selekcionisano je 160 kraćih i dužih djela. Osnovni kriteriji za selekciju bili su neosporan istorijski identitet autora i neosporan identitet djela i autorstva. Uz ovo, u obzir su uzeti samo oni sastavi koji predstavljaju cjelinu, oni koji su do danas sačuvani u jednom ili više primjeraka i koje smo mogli konsultovati bilo direktnim ili posredstvom kataloga, te ona djela (manji broj) koja do danas nisu pronađena, ali o kojima postoje pouzdani izvori. Nakon analize formi i sadržaja ovih tekstova došlo se do jednog broja zaključaka koje potvrđuju i neki kvantitativni pokazatelji.

Najveći dio ovog stvaralaštva čini didaktička, naučna i stručna literatura, najčešće udžbeničkog karaktera, dakle, djela koja su bila u funkciji obrazovanja i širenja nauke. I u jednoj i u drugoj oblasti uočljivo je da se u periodu od početka XVI vijeka (kada se javljaju i naši prvi značajniji autori), pa dalje, poseban značaj pridaje teološkim i pravnim disciplinama, s jedne

strane, i jezičkim, s druge strane. Stoga one u ukupnom inventaru učestvuju sa preko 50% (36% + 17%). Od drugih disciplina treba istaći da je značajno učešće logike kao opšte propedeutike (15%), dok su prirodno-matematičke nauke vrlo skromno zastupljene.

Što se tiče onog dijela proznog stvaralaštva koje nije bilo u funkciji obrazovanja, možemo reći da se ono najčešće javlja u tradicionalnim književnim vrstama memoarskog karaktera, u širem smislu te riječi. Tu su, prije svega hronike, istorije, biografije, hagiografije, autobiografije i putopisi. U ovu grupu spadaju i tzv. političke rasprave, *siyaset-name* (sa manje ili više filozofskog ili sociološkog karaktera). Opšta karakteristika ovog dijela stvaralaštva je ta što je ono, daleko više nego prethodno, bilo okrenuto neposrednoj okolini i životu sredine u kojoj je nastajalo. I, na kraju, oko 8% inventara čine kraći ili duži sastavi iz lijepe književnosti, te komentari poezije i proze.

Sadržaji o kojim smo govorili posredovani su različitim formama koje smo razvrstali u sedam tipova: kratki sastavi, samostalna djela, komentari, superkomentari, glose, superglose, adaptacije i skraćene verzije i djela sakupljačkog karaktera. U radu je data tabela koja jasno govori koliko su forme i sadržaji korelativni. Uočljivo je da dominiraju različiti tipovi komentara, pre-radbe i djela "sakupljačkog karaktera" koja čine 58% inventara, što govori da su učenjaci - pisci tog vremena bili više okrenuti ka sakupljanju, interpretaciji i sistematizaciji, negoli ka istraživanju novoga. I među djelima koja smo uslovno nazvali samostalnim (26%), najčešće je riječ o djelima udžbeničkog karaktera (udžbenici, kompendijumi, podsjetnici i sl.). Razumljivo je da su sasvim originalna djela: biografije, autobiografije, hronike pojedinih događaja, istorije, putopisi i sl. Kratke sastave (16%), riječ je, uglavnom, o obliku "risāla", najvećim dijelom čine traktati do četiri stranice, i to o pojedinim teološko-pravnim pitanjima.

#### SOME CHARACTERISTICS OF OUR PROSE WORKS IN ORIENTAL LANGUAGES

#### S u m m a r y

Within the broad researches in our prose works in oriental languages the whole inventory of that part of our kultural inheritance has been examined, and for the need of these researches a 160 works small and large volumes has been selected.

The basic criterions for the selection were: the indisputable historical identity of the author and the indisputable identity of the work and the authorship. Beside this, only compositions that make an entirety, those kept until today in one or several copies, which we were able to consult directly or through the catalogue, and also some unfound works known according to reliable sources have been taken into consideration. After the analysis of the

forms and contents of these texts we came to a number of conclusions also approved by some quantitative indications.

The great part of these works consists of didactic, scientific and specialized literary works, mostly of textbook character. Therefore the function of these literary works was to educate and to spread science. From the beginning of the 16<sup>th</sup> century (when our first important authors appeared) in both fields particular importance has been attached to theologic and law disciplines on one side, and to the linguistics on the other side. Therefore, these disciplines take part in the whole inventory with 50% (36% + 17%). Among the other disciplines the participation of logics as general propedeutics (15%) has to be emphasised, whereas physical sciences and mathematics were represented very poor.

As regards to the part of prose works which purpose was not didactical, we may say it mostly appears in traditional literary works of memorial characters. These are, in the first place, chronicles, histories, hagiographies, autobiographies, travelogues. The so called political papers - *siyaset name* also belong to this group (with more or less philosophic or sociologic character). The general characteristic of this part of the prose work is that it was turned to its milieu much more than the previous parts. Finally, about 8% of the inventory consists of compositions from belletristic literature, and commentaries on prose and poetry.

Contents we were talking about were mediated by various forms which we classified into seven groups: short compositions, independent works, commentaries, supercommentaries, glosses, superglosses, adaptations, shortened versions and compilations. There is a table in this paper which clearly shows how correlative are the forms and the contents. It is noticeable that various types of commentaries, adaptations and compilations have the domination (58% of the inventory); and this shows that scientists and writers of that time were much more devoted to collecting, interpretation and sistematization, than to research something new. Also, most of the works that we conditionally called independent (26%) has didactic character (textbook, compendiums). It is understandable that biographies, autobiographies, chronicles, histories and travelogues are completely original works. Short compositions, mostly in form of "risāla", are in great part tractates of four pages about some theologic and law questions.